

СРЕДНАТА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА ПОЯВА НА АСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ДЕЦАТА

Магдалена Илева

Средната училищна възраст е етап от човешкото развитие, свързан със социалната адаптация на децата, която се осъществява под влиянието на различни социални и личностни фактори. Тяхното определяне е сложно поради факта, че този период е най-динамичен. Характеризира се с динамика на преобразуване на интересите и потребностите, с лабилност на емоциите и желанията, стремежите и целите, с чести промени в мотивите, а понякога и неудовлетвореност от постигнатото или от живота като цяло. Безобидните детски прояви, характерни за тази възрастова група, лесно биха могли да прераснат в трайно асоциално поведение при наличието или при липсата на влияние от страна на други фактори.

Този период на развитие обхваща децата на 11-12 до 15 години. Определя се като пубертетен, поради интензивното полово развитие. Нарича се още преходна възраст, тъй като се извършва преминаване от детството към качествено нов период на развитие, а именно на ранно юношество. **Средната училищна възраст** е време на ускорено физическо развитие, за формиране на личността [11; 65] и за достигане на нейната социална зрелост (И. Кон).

В психологическата и педагогическата литература този период се разглежда като **възрастова криза**, която се определя с различни понятия: кризисен момент; труден, преломен, преходен период. Тя е адекватна на противоречивостта в развитието. Резултат е от естествената логика на човешкия живот [4; 7].

Кризисният момент през пубертета е преход към следващата възрастова степен, която удовлетворява, защото се променя социалното положение и се придобиват повече права, детето се доближава до възрастните. Той протича с различна сила, която понякога има разрушителен характер, т.е. разрушават се стари тенденции в развитието, но се формират нови. От психолого-педагогическа гледна точка съществено значение има отношението на възрастните, условията на междуличностното общуване, за да се предпазят децата от психични травми и нежелани последици [4; 7–8].

Средната училищна възраст Курт Левин определя като жизнен цикъл, през който се осъществява преход от детската група към групата

на възрастните, от позната към непозната област (все едно, че личността попада в голям и неизвестен град, където всичко ѝ е интересно и чуждо). Отличава се с отсъствието на яснота и поради това с неустойчивост на поведението, с неувереност в правилността на начините на постъпване, с изменение на перспективата – не днес или утре, а в бъдеще, с изграждане на свой индивидуален план, с придобивани противоречиви знания, личност (маргинална), която не е между децата, но не се чувства, че принадлежи и към възрастните [11; 65].

Според Анри Валон пубертетната възраст настъпва, „когато дружба и съперничеството започнат да се основават не на общността или на антагонизма на изпълняваните задачи, а на духовната близост или различия”. Тази възраст се оценява като криза на самосъзнанието, при преодоляването на която личността придобива чувство за индивидуалност, като период на трудности във възпитанието, на конфликтност и емоционална неустойчивост [пак там].

Игор Кон разглежда средната училищна възраст като един от критическите стадии в развитието на детето [13], при който поради бързия физически растеж и започването на половото узряване настъпват видими изменения във външния и вътрешния му облик, събужда се голям интерес към самото себе си. Засилената дейност на щитовидната жлеза предизвиква у индивида повишена възбудимост и раздразнителност. Рязката дисхармоничност между физическия и психическия облик се проецира и върху околния свят, който подрастващият възприема като конфликтен и напрегнат [5; 105]. В този възрастов период детето лесно идеализира околните хора и отношения, но бързо се разочарова от тях, щом забележи непълното им съответствие на предварително съставения и по-висок идеал. Често възникват конфликти в отношенията на подрастващия с околните, поради несъответствие между собствените му потребности и социалните очаквания на групата (по Кон, 1968).

В англоезичната литература тази възраст се разглежда като тий-нейджърска. Тийнейджърите се определят като „апатично поколение”, което израства гневно и неуверено, с мрачно настроение. Те се преживяват като безполезни и отхвърлени. Това обезверяване е естествен резултат от липсата на обич и загриженост от страна на родители и възрастни около тях [1; 26].

В този възрастов период родителите разбират, че процесите в динамиката на развитие не са осъществили възпитателните им усилия. Промените не са се съобразили с модела, който на всяка цена са искали

да изградят в развитието на децата си. Те оценяват безотговорното отношение към общуването и с основание търсят пропуснатите възможности и направените грешки в своите модели на поведение. Тази възраст е известна още с изненадите, с огромния подем в живота на детето като период на висш синтез, извършващ се в промените на личността [пак там].

Необходимо е през този критичен в детското развитие етап възрастните да се отнасят с разбиране към подрастващите, да разговарят с тях, да ги подкрепят. Има родители (учители), които не разбират добре възпитателните си задачи. Съществуват случаи, в които децата биват оставяни да се справят сами, тъй като възрастните не считат за нужно да се намесват в тяхната дейност. Или пък обратно – рязко ограничават свободата на невръстните, като им натрапват собствените си интереси и увлечения, заставят ги да усвояват ненужни за възрастта им знания и умения.

За нормалното физическо и психическо развитие има строго определени етапи, през които детето трябва да премине последователно, за да бъдат постигнати очакваните резултати за съответния възрастов период. И ако някой от тези етапи не бъде преминал правилно, ако бъде прескочен или пък се правят опити за преждевременно развитие, по-нататък много трудно се компенсира пропуснатото и развитието ще се накръни. Излишните и непосилни за детето изисквания от страна на възрастните могат да предизвикат у него отчаяние, противопоставяне, но също така е възможно да се превърнат в предпоставка за развиване на невроза, стрес, или на асоциално поведение.

Отначало асоциалното детско поведение може да се появи само като вариант за привличане на вниманието на възрастните, като заявка на желанието на детето да общува с тях, да бъде забелязано, уважавано и ценено. Децата през този възрастов период са предизвикателни, обичат да наблюдават поведението на своите възпитатели (най-често родители и учители), да изследват доколко това, което им се говори, се прилага и на практика и как другите хора реагират в определена ситуация. Когато техните очаквания не бъдат разкодирани и не се получи ответна реакция или липсва адекватна намеса за промяна от страна на родители, учители, граждани, е възможно тези прояви да прераснат в трайно **асоциално поведение**.

В този случай отклоненията в поведението включват разнообразие от прояви, които са екстремни и персистиращи. Често проблемното поведение се приема като различно от стандартното и приетото. За да се

дефинира поведенчески проблем, е необходимо дефинирането на **норма**, което прави възможно търсенето на количествена и качествена разлика с нея. Според Р. Бенедикт всяко общество създава структура от поведения, на които придава ценност и възпитава членовете си да се държат съобразно тях. Нормите обикновено са съобразени с различни ситуации, като това, което е подходящо за една ситуация, е абсолютно неприемливо за друга. Овлабяването на определени поведенчески модели е свързано със социалното развитие на детето, с овладяване на социалните роли и съответните им езикови кодове [9; 67–68].

Нормите представляват правила, регулиращи действията на социалните групи и техните членове. Те изпълняват регулативна, избирателна, създаваща ред, оценъчна, стабилизираща и филтрираща функция в съжителствата на хората в макро- и микросредата. Нормите възникват като обществени потребности и се изменят съобразно историческите и социално-културните промени. С промяната на различните норми се „появяват или изчезват“ съответните форми на девиантност [7; 18].

Кондрашенко дефинира нормата като „идеал, условно обозначаващо на съществуващо явление, средностатистически показател, максимален вариант, равновесие със средата, функционален оптимум и т.н.“. Подобно тълкуване на нормата може да се възприеме, но и да се обогати от гледна точка на това, че не само постигането, формулирането на нормата е идеал, но и нейното спазване. Необходимо е тя да се отличава със своята „императивност спрямо всички членове на обществото и с произтичащата отговорност при нейното нарушаване“ (Станков, Б., 1984 г.). Тази сила, тази императивност на нормата е следствие от това, че зад нея стои обществото. Тинейджърите често нарушават нормите, поради изострения стремеж към независимост и демонстриране на индивидуалност в процеса на търсене на идентичност. Нормата със своята сила определя по всяко време и във всичко кое е и кое не е правилно в поведението на личността [3; 77–78].

Всяко общество, класа или група създава свои норми. Между нормите на различни социални групи съществуват определени различия, защото в тях винаги се отразяват техните интереси. Нормите са предназначени за многократно приложение и са насочени не към отделен човек, а към всички хора в съответното социално пространство. Според сферата на действието си социалните норми биват: политически, правни, нравствени, естетически, религиозни и др. Най-важно значение за регулиране на поведението имат правните и нравствени норми [8; 62].

Правната норма има по-голяма определеност, интересува се само от обществените или външните отношения на хората. Тя е двустранна, тъй като определя права и задължения. Прилага се само върху външните действия и не се интересува от намеренията; ако търси мотив на постъпките, то е, за да прецени извършената постъпка в нейните правни последици. Безспорно е задължителна – може да бъде наложена, защото е санкционирана от народен орган – държавата [6].

Нравствените норми пък представляват система от оценъчни и повелителни норми, правила и възгледи за поведението на хората [12]. Основните характеристики на моралните норми могат да се сведат до това, че те са общи правила за поведение, един вид социален регулатор. По-специфичните черти на моралните норми могат да се изведат от опосредяването на поведението на хората “отвътре”; също така не се нуждаят от формално закрепване и от организирана (държавна) принуда; духовен фактор; действуват чрез оценяване (общественото мнение); регулират отношения, които не се поддават на външен контрол [6].

Нравственото възпитание мотивира хуманните прояви на човека в социума. Формира у него умения и навици за ежедневната изява на човечността, за търсене и намиране на морален изход от всяка жизнена ситуация [10; 230]. Нравствените ценности се отличават със своя динамизъм и емоционална наситеност. Това определя и необходимостта от създаване на условия, които ще осигурят тяхното непрекъснато актуализиране, поддържане, умножаване и реализация [10; 236].

Нравствените ценности са в основата на ценностната система на личността. Те мотивират поведението ѝ. В структурата на индивидуалното съзнание те са мостът между нейните възгледи, убеждения и отношение. Опосредстват самооценката ѝ по пътя на съпоставяне с изработения идеал. Нравствените ценности предизвикват съответната активност на личността. Те определят хуманизацията на отношенията в различните социални общности. Изборът на нравствените ценности се определя от това доколко дадените явления са познати на личността, доколко тя ги признава и съзнателно се насочва към тяхното овладяване, доколко ги приема като потребност и те самите се превръщат в потребност [10; 236–237].

Тъй като нормите, освен че имат характер на общи указания за поведение, представляват и правила за регулиране действията на хората и социалните групи в обществения живот, тяхното неправилно усвояване и неспазване води до деформиране на връзката личност – социална среда [7; 19]. Нормите и ценностите в качеството им на нравствени категории,

се усвояват в хода на нравственото възпитание и определят насочеността на човешката дейност. За съдържанието на девиантното поведение най-важно значение имат именно степента и характерът на усвояване на нравствените норми [7; 20].

Социалните отклонения са отклонения от нормите и стоят в основата на асоциалното поведение. Съдържанието на понятието „асоциално поведение” в „Педагогическа енциклопедия” се определя като социално патологично явление. За да се тълкува правилно, е необходимо да се представи спецификата на патологичните явления изобщо. Те се определят още като негативни обществени явления, обществени разстройства, девиации, като понякога им се придава еднакво, а понякога – различно значение и тълкуване [2; 18].

Така например В. Яковлевик класифицира социално патологичните явления в три групи: социални болести, социопатии и социални дезорганизации, като в социалните болести се включват соматичните социални болести, менталните и психосоматичните болести. Той класифицира социопатиите на токсикомании (алкохолизъм, наркомания), пороци (сексуални перверзии, проституция, екзистенциални деформации) и агресии (престъпност, самоубийства, асоциални прояви при децата). В социалните дезорганизации включва: разстройствата на брака и семейството, разстройствата на работните колективи и свободните сдружения. Шепаревик разделя социопатиите пък на две групи: девиантни прояви и социални дезорганизации. Девиациите обхващат специфичните проявления на социалните патологии като алкохолизъм, наркомания, проституция, сексуални отклонения, скитничество и просия, ментални нарушения [пак там].

Разстройствата на социалното поведение се разграничават в зависимост от рамките на проява и от съхранеността на социалните връзки [9; 83]. Във връзка с поведенческите нарушения в литературата твърде често се обсъжда въпросът за т. нар. дисоциални личностни разстройства. Такива индивиди са силно зависими от средата, незачитащи социалните норми и другите хора, лесно нарушаващи обещанията си [9; 86].

Неуверените, тревожно мнителните, колебливи личности лесно изпадат в зависимост от хората в най-близкото обкръжение. Обикновено това са „идеалните деца”, които в социалната група са беззащитни, неспособни да изявят качествата си. Непознатата обстановка предизвиква у тях страх и потиснатост, забележките формират у тях ниска самооценка, от което много страдат. Като диагностични критерии за поведенчески

разстройства се приемат „склонността към побой и грубиянство, жестокост към хора и животни, разрушителност, подпалвачество, кражби, чести лъжи, бягство от училище и от дома, необичайно тежки и чести изблици на гняв, предизвикателно и провокативно поведение, както и трайно и силно изразено неподчинение”. Всички тези прояви могат да се проявят само в семейна обстановка, но по-често проявата е извън нея [пак там].

В специализираната литература се прави разграничение между социализираното и несоциализираното поведенческо разстройство. При несоциализираното агресивното поведение е съчетано с генерализирано нарушение на взаимоотношенията с връстниците. Липсва враждане в групата, което е и основната разлика със социализираните поведенчески разстройства. Тези нарушени интеракции се проявяват като изолация, отхвърляне или непопулярност сред децата, липса на характерната емпатия и взаимност във взаимоотношенията. Отношенията с връстниците се изграждат на основата на отхвърлянето, незачитането, враждебността и несъгласието. Много често паралелно с това е налице и емоционално нарушение. Поради липса на враждане асоциалните действия се извършват самостоятелно, извън определена група. Тези действия обикновено са свързани с непокорство, изнудване, грубост, съпротива, неконтролиран гняв, разрушителство, подпалвачество, жестокост към хора и животни. При социализираното поведенческо разстройство са налице добри, адекватни и трайни взаимоотношения с връстници от приблизително същата възрастова група. Много често обаче тази група е с асоциални прояви и одобрява и толерира поведението на всеки свой член. В туширан вид този тип поведение е характерно за пубертетната възраст, за която е нормално детето да се държи провокативно, противопоставящо се, но без да се установяват асоциални действия. Поведенческите нарушения обикновено не се демонстрират в чист вид. Много често те се съчетават с емоционални проблеми, обусловени от семейното обкръжение [9; 86–88].

Става ясно, че за децата в средна училищна възраст е характерно поведение, целящо доказване на факта, че детето е пораснало, че то вече е личност, достойна за уважение, заслужаваща доверие от страна на възрастни и връстници, способна да се справя сама. В голяма част от случаите децата просто се изправят срещу родителския авторитет с цел да го победят като разширяват границите на позволеното и на своите отговорности, макар и все още да не са способни да се справят сами с трудностите в живота. Понякога действията им са доста крайни, но подходящото внимание и отношение от страна на възрастните може с лекота да спомогне за преодоляване кризата на пубертета.

През този период детето е силно свързано със семейството, с училището, с приятелите си. Това именно са социалните групи, където най-напред се проявява детският характер, неправилното и прогиво-общественото поведение. Ако възрастните или обществото се опитват да отричат или незабелязват подобни проблеми, е възможно острите прояви да хронифицират и отделните аморални, противообществени постъпки да се превърнат в трайно асоциално поведение.

За да успяват обаче възрастните да разчитат действията на детето, е необходимо добре да познават особеностите на възрастта, нравствените и правни норми, както и да съумяват тактично да очертават граници на поведението на подрастващите. Нужно е да преодоляват възрастовите кризи навреме и по подходящ, безболезнен за детето, а и за тях самите начин. Когато не успяват да се справят, е важно да потърсят помощта на съответния специалист. Навременната професионална намеса би помогнала за преодоляване на проблема и за трансформиране на детската деструктивност в конструктивни нагласи и дейности.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. *Борисова, В.* Социализация и ресоциализация. София, 2001.
2. *Горгева, Ем.* Асоциалното детско поведение. Обществено възпитание, № 6, 2002.
3. *Господинов, Вл.* Юноши – девиации – емоционална интелигентност. София, 2010.
4. *Енева, Г.* Кризите – момент от възрастовото развитие. – Обществено възпитание, 2003, № 5.
5. *Кон, И.* Социология на личността. София, 1968.
6. *Мавродиева, Д.* Право, морал и нравственост. – Космос, 2007, № 4. (<http://www.kosnos.com/>)
7. *Манасиева, Т.* От семейството до ВУИ. София, 2003.
8. *Маркова, Е.* Девиантното поведение – същност и структура. Превантивна и корекционно-възпитателна дейност с деца и младежи в съвременните условия. София, 1999.
9. *Матанова, В.* Психология на аномалното развитие. София, 2003.
10. *Рангелова, Ем.* Нравствено възпитание. Теория на възпитанието. София, 1998.
11. *Стоев, Л.* Психология на развитието и възрастова психология. София, 2005.
12. *Шишков, Ат.* Фрустрация, депресия и агресивност в детско-юношеска възраст. София, 2000.
13. http://sexology.narod.ru/book19_04.html

СРЕДНАТА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА ПОЯВА НА АСОЦИАЛНО ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ДЕЦАТА

МАГДАЛЕНА ИЛЕВА

Резюме

Средната училищна възраст е етап от човешкото развитие, свързан със социалната адаптация на децата. В научната литература този период се разглежда като възрастова криза, отразяваща прехода от детството към юношеството. Настъпва промяна на социалното положение и се придобиват повече права, детето се доближава до възрастните.

Често непреднамереното предизвикателно поведение на децата, характерно за този възрастов период, може да премине в трайно асоциално поведение под влияние и на други личностни и социални фактори.

Ключови думи: средна училищна възраст, възрастова криза, норма, асоциално поведение.

THE AVERAGE SCHOOL AGE AS A PREREQUISITE FOR THE EMERGING OF ASOCIAL BEHAVIOUR AMONG CHILDREN

MAGDALENA ILEVA

Summary

The average school age is a period of the human development connected with the social adaptation of children. In the scientific literature this period is observed as a crisis of age, reflecting the transition from childhood to juvenility. Social position is changed and more rights are obtained, the child approaches the adults.

The undeliberate provocative behaviour of children, typical for this age period, can often turn into permanent asocial behaviour influenced by other personal and social factors as well.

Keywords: average school age, age crisis, norm, asocial behaviour.